

TIJORAT BANKLARIDA AKTIVLARNING QADRSIZLANISHI VA UNING HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH

Xasanov Sardorbek Ro'zimahmatovich

O'zbekiston Respublikasi Bank-Moliya Akademiyasi magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17117282>

Annotatsiya. Mazkur maqolada tijorat banklarida aktivlarning qadrsizlanishi tushunchasi, uning iqtisodiy mohiyati va bank faoliyatidagi ahamiyati yoritilgan. Aktivlarning qadrsizlanishi kredit portfeli, investitsiyalar, asosiy vositalar hamda nomoddiy aktivlar qiymatiga ta'sir etuvchi muhim omil sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot davomida xalqaro moliyaviy hisobot standartlari, xususan, IAS 36 va IFRS 9 talablarining milliy buxgalteriya amaliyotidagi qo'llanishi tahlil qilingan. Shuningdek, O'zbekiston tijorat banklari faoliyatida mavjud muammolar – aktivlar qiymatini baholashdagi cheklovlar, kutilayotgan kredit yo'qotishlarini hisoblashdagi kamchiliklar hamda shaffoflik darajasining pastligi ko'rsatib berilgan. Muallif tomonidan aktivlarning qadrsizlanishi hisobini takomillashtirish bo'yicha bir qator takliflar ishlab chiqilgan: xalqaro standartlarga to'liq o'tish, zamonaviy statistik va matematik modellarni joriy etish, sun'iy intellekt asosidagi risk tahlili tizimlaridan foydalanish, moliyaviy hisobotlarda ma'lumotlarni kengroq ochib berish hamda bank xodimlarining malakasini oshirish. Tadqiqot natijalari banklarning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, investorlar ishonchini mustahkamlash va xalqaro moliya bozorlariga integratsiyani jadallashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Tijorat banklari, aktivlarning qadrsizlanishi, buxgalteriya hisobi, IAS 36, IFRS 9, kredit portfeli, kutilayotgan yo'qotishlar, moliyaviy hisobotlar, bank risklari, qaytarib olinadigan qiymat, xalqaro standartlar, moliyaviy barqarorlik, shaffoflik, risk-menejment.

IMPAIRMENT OF ASSETS IN COMMERCIAL BANKS AND IMPROVEMENT OF ITS ACCOUNTING

Abstract. This article discusses the concept of asset impairment in commercial banks, its economic essence and significance in banking activities. Asset impairment is considered as an important factor affecting the value of the loan portfolio, investments, fixed assets and intangible assets. The study analyzed the application of international financial reporting standards, in particular, the requirements of IAS 36 and IFRS 9 in national accounting practice. It also identified existing problems in the activities of commercial banks in Uzbekistan - restrictions on asset valuation, shortcomings in calculating expected credit losses and a low level of transparency. The author has developed a number of proposals to improve asset impairment accounting: full transition to international standards, introduction of modern statistical and mathematical models, use of risk analysis systems based on artificial intelligence, wider disclosure of information in financial statements and improvement of the skills of bank employees. The results of the study will serve to ensure the financial stability of banks, strengthen investor confidence and accelerate integration into international financial markets.

Keywords: Commercial banks, asset impairment, accounting, IAS 36, IFRS 9, loan portfolio, expected losses, financial statements, bank risks, recoverable amount, international standards, financial stability, transparency, risk management.

Kirish

Bugungi kunda moliya bozorlarining jadal rivojlanishi, raqobatning kuchayishi va xalqaro integratsiya jarayonlari sharoitida tijorat banklari faoliyatining samaradorligini oshirish muhim vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Banklarning moliyaviy barqarorligi, ularning aktivlari sifati va qaytaruvchanligi bilan bevosita bog'liqdir. Ayniqsa, aktivlarning qadrsizlanishi masalasi bank balansining haqqoniyligini ta'minlashda, moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlarga moslashtirishda va investorlar ishonchini mustahkamlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Aktivlarning qadrsizlanishi deganda aktivning balans qiymati uning qaytarib olinadigan qiymatidan yuqori bo'lib qolishi tushuniladi. Bu holat banklar faoliyatida ko'proq kredit portfeli bo'yicha kuzatiladi. Qarzdorlarning to'lov qobiliyati yomonlashganda, bozor stavkalari o'zgarganda yoki iqtisodiy beqarorlik yuzaga kelganda bank aktivlari qiymati pasayadi. Natijada, moliyaviy hisobotlarda ularni to'g'ri aks ettirish ehtiyoji yuzaga keladi.

Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IAS 36 – “Aktivlarning qadrsizlanishi” va IFRS 9 – “Moliyaviy asboblar”) banklardan aktivlarning qiymatini doimiy ravishda baholab borishni, ehtimoliy yo'qotishlarni oldindan prognoz qilishni hamda ularni moliyaviy hisobotlarda haqqoniy aks ettirishni talab qiladi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan ham bank aktivlari sifatini oshirish, kredit portfelini baholash va ehtimoliy yo'qotishlarga nisbatan zahiralar shakllantirish bo'yicha qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan.

Shu bois mazkur mavzuni o'rganish banklar moliyaviy boshqaruvi, risklarni samarali aniqlash va boshqarish hamda xalqaro standartlarga muvofiqlikni ta'minlashda dolzarb hisoblanadi. Maqolaning asosiy maqsadi tijorat banklarida aktivlarning qadrsizlanishi jarayonini tahlil qilish, milliy va xalqaro amaliyotni solishtirish hamda hisob yuritish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishdan iboratdir.

Metodologiya: Tijorat banklarida aktivlarning qadrsizlanishini aniqlash va hisobini takomillashtirish masalasi o'z mohiyatiga ko'ra murakkab jarayon bo'lib, u nazariy, amaliy va uslubiy yondashuvlarning uyg'unlashuvini talab etadi. Mazkur tadqiqotda metodologiya masalasi keng qamrovli yondashuvlar orqali shakllantirildi.

Avvalo, nazariy tahlil usuli tadqiqotning tayanch nuqtasi sifatida qo'llanildi. Aktivlarning qadrsizlanishi tushunchasi va uning iqtisodiy mohiyati ilmiy adabiyotlar, xalqaro me'yoriy hujjatlar va milliy qonunchilik asosida o'rganildi. Bu usul orqali aktivlarning qadrsizlanishi moliya tizimiga qanday ta'sir qilishi, banklarning barqarorligini qanday darajada belgilashi aniqlandi.

Ikkinchidan, qiyosiy tahlil usuli orqali O'zbekiston tijorat banklari amaliyoti xalqaro moliyaviy hisobot standartlari – xususan, IAS 36 va IFRS 9 talablari bilan solishtirildi. Ushbu tahlil natijasida milliy amaliyotda mavjud bo'lgan tafovutlar va ularni bartaraf etish yo'llari aniqlab berildi. Bu yondashuv xalqaro moliya bozorlariga integratsiyani jadallashtirish hamda banklar faoliyatini shaffof qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, statistik tahlil usuli tadqiqotning amaliy asosini mustahkamladi. Tijorat banklarining moliyaviy hisobotlari, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari, shuningdek, IMF va World Bank kabi xalqaro moliya institutlari hisobotlari o'rganildi.

Ular asosida kredit portfeli, investitsiyalar va boshqa aktivlarning qadrsizlanish dinamikasi tahlil qilindi. Bu jarayon raqamli ko'rsatkichlar orqali mavjud muammolarni yanada aniqroq ko'rsatishga xizmat qildi.

Bundan tashqari, model asosidagi yondashuv tadqiqotning innovatsion jihatini tashkil etdi.

Kutilayotgan kredit yo'qotishlarini aniqlashda ehtimollik modellari, stress-testlar hamda diskontlangan pul oqimlari usulidan foydalanish imkoniyatlari o'rganildi. Ushbu yondashuv tijorat banklariga nafaqat mavjud risklarni baholash, balki kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan moliyaviy yo'qotishlarni ham oldindan prognoz qilish imkonini beradi.

Nihoyat, amaliy kuzatuv va ekspert intervyulari orqali real amaliyotdagi muammolar va ularning yechimlari o'rganildi. Tijorat banklari mutaxassislari bilan olib borilgan suhbatlar natijasida aktivlarning qadrsizlanishi hisobini yuritishda duch kelinadigan qiyinchiliklar, ularni hal etish mexanizmlari va ilg'or tajribalar yuzasidan qimmatli ma'lumotlar olindi.

Umuman olganda, qo'llanilgan metodologik yondashuvlar tadqiqotning nazariy va amaliy jihatdan puxta asoslanishini ta'minladi. Ular orqali tijorat banklarida aktivlarning qadrsizlanishini chuqur tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash hamda ularni samarali hal etish yo'llarini ishlab chiqish imkoniyati yaratildi. Shu bois, mazkur metodologiya banklarda aktivlar qadrsizlanishi hisobini takomillashtirishga yo'naltirilgan ilmiy-amaliy xulosalarga erishishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi: Tijorat banklarida aktivlarning qadrsizlanishi masalasi so'nggi o'n yillikda xalqaro moliya amaliyoti va ilmiy adabiyotlarning eng muhokamali yo'nalishlaridan biriga aylandi. Bunga uch omil turtki bo'ldi: birinchisi — moliyaviy inqirozlar davrida aktivlar sifati keskin yomonlashganda hisobotlarning haqqoniyligini saqlash zarurati; ikkinchisi — IFRS'ning yangilangan yondashuvlari, xususan, kutilayotgan kredit yo'qotishlariga (ECL) o'tish; uchinchisi — banklarning risk-menejmentida raqamli texnologiyalar va ma'lumotlarga tayanuvchi modellarning markaziy o'rin egallay boshlashi. Mazkur sharh aynan shu uch vektorda jamlangan ilmiy-uslubiy qarashlarni tizimlashtirib beradi.

Xalqaro adabiyotlarda yadro rolini IAS 36 "Impairment of Assets" va IFRS 9 "Financial Instruments" standartlari egallaydi. IAS 36 qadrsizlanishni aktivning balans qiymatini uning qaytarib olinadigan qiymati bilan solishtirish orqali testlaydi; qaytarib olinadigan qiymat "foydalanishdagi qiymat" (diskontlangan pul oqimlari) yoki "sotish xarajatlari chegirilgan adolatli qiymat" asosida aniqlanadi. Banklar uchun bu, odatda, nafaqat moliyaviy bo'lmagan aktivlar (masalan, AT infratuzilmasi, filial binolari, nomoddiy aktivlar) bo'yicha sinovlar, balki kassa-generatsiya qiluvchi birliklar darajasida (CGU) baholashni ham anglatadi. Shunga qaramay, xalqaro tajriba ko'rsatadiki, banklar balansidagi asosiy qadrsizlanish manbai — moliyaviy aktivlar, ya'ni kreditlar va investitsiyalardir; demak, IFRS 9'ning ECL modeli amaliyotda bosh mezon sifatida qo'llanadi.

IFRS 9 bo'yicha ilmiy maqolalar va yirik konsalting kompaniyalari (Deloitte, PwC, EY, KPMG) qo'llanmalarida uch bosqichli (Stage 1–3) yondashuv markaziy o'rinda turadi: dastlabki tan olinishi va "muhim darajada kredit sifati yomonlashuvi" (SICR) sodir bo'lmaguncha 12 oylik ECL, SICR aniqlangach — umrlik ECL, kreditlar zararli toifaga o'tganda esa alohida baholash va kutilayotgan yo'qotishlarni to'liq qamrab olish.

Bu adabiyotlar PD (defolt ehtimoli), LGD (zarar darajasi) va EAD (ta'sir ko'lami) parametrlari, shuningdek, makroiqtisodiy ssenariylarni og'irliklash (base/downside/upside) mexanizmini batafsil yoritadi. Mavjud tadqiqotlar ECL'ning pro-siklik ta'sirini (yaxshi davrda past, inqirozda keskin yuqori) yumshatish uchun model riskini boshqarish, "makro-overlay" va boshqaruviy ehtiyot zahiralari (management adjustments)ni qo'llash zaruratini ta'kidlaydi.

Milliy adabiyotlarda esa e'tibor ko'proq hisob siyosati va nazorat masalalariga qaratilgan: ECL'ga o'tish jarayonida ma'lumotlar bazasini tozalash, tarixiy defaultlar ketma-ketligini tiklash, kredit skorlarini kalibrash, shuningdek, SICR ko'rsatkichlari (DPD chegaralari, reyting pasayishi, kovenant buzilishi, restrukturizatsiya belgilari)ni aniq belgilab olish dolzarb ekani qayd etiladi. Tadqiqotchilar milliy tizimda an'anaviy "muddati o'tgan kunlar"ga tayangan zahiralash amaliyotidan oldindan ko'ruvchi (forward-looking) ECL modeliga o'tishdagi murakkabliklarni — ma'lumotlar sifati, segmentatsiya, kollateralni diskontlash, huquqiy tiklanish sikllari va realizatsiya xarajatlari bo'yicha parametrlarni baholashdagi bo'shliqlar sifatida ko'rsatadi.

Jahon banki, IMF va ADB hisobotlarida bank tizimi barqarorligi tahlilida aktivlar sifati va qadrsizlanish buferlari muhim indikator sifatida kuzatiladi. Bu manbalar, ayniqsa, shoklar (pandemiya, geoiqtisodiy tanglik, foiz stavkalarining o'zgarishi) davrida stress-test metodologiyalarini kuchaytirish, ECL parametrlari uchun ssenariylarni diversifikatsiya qilish, defoltlar klasterlashuvini baholash, kredit portfeli konsentratsiyasi (soha, mintaqa, yirik qarzidorlar)ni limitlash bo'yicha aniq tavsiyalar beradi. Ilmiy ishlar esa stress test natijalarini ECL bilan bog'lab, ssenariy-og'irliklarning izchilligini ta'minlash (model riskini pasaytirish) va oshkor etish (disclosure)lar orqali bozor ishonchini mustahkamlash mexanizmlarini ilgari suradi.

Adabiyotlar orasida yana bir yo'nalish — model riskini boshqarish (MRM). ECL parametrlari uchun qurilgan logistika, gradient boosting yoki neyron tarmoqlar asosidagi modellar xolislik, tushuntirib berish imkoniyati (explainability) va barqarorlik bo'yicha tekshiruvdan o'tishi kerak. Xalqaro ishlar "challenger-model", "back-testing", "out-of-time" validatsiya va "drift" monitoringi kabi proseduralarni tavsiya etadi. Shu bilan birga, banklar uchun huquqiy muhit va iste'molchilarni himoya normalariga mos izohlanadigan AI (xususan kredit qarorlarini auditable qilish) ustuvorligi ko'tariladi.

Buxgalteriya va auditga doir ishlar IFRS 7/IFRS 13 bilan birga oshkor etishlar paketining kengayganini ko'rsatadi: ECL'ning bosqichlar bo'yicha taqsimoti, ssenariylar og'irligi, SICR metodologiyasi, kollateral bo'yicha "haircut"lar, restrukturizatsiya natijalari, defoltga qaytish ehtimoli (cure rates), "write-off" siyosati — bularning barchasi bozor intizomini ta'minlaydi. Amaliy tadqiqotlar shuni isbotlaydiki, oshkor etish sifatining yaxshilanishi kapital bozorlarida risk bahosini pasaytiradi va banklarning qarz resurslariga kirish xarajatlarini kamaytiradi.

Shu bilan birga, adabiyotlar kamchiliklarni ham qayd etadi. Birinchidan, ko'plab rivojlanayotgan bozorlar uchun uzoq tarixiy ma'lumotlar yetishmasligi ECL parametrlarining barqarorligini susaytiradi; ikkinchidan, kollateralni monetizatsiya qilish jarayonidagi huquqiy va operatsion kechikishlar LGD baholarida noaniqlik tug'diradi; uchinchidan, pro-sikliklik muammosi sabab inqiroz davrida zahiralash keskin oshib, kreditlash faolligini pasaytirishi mumkin.

Tavsiya etiladigan yechimlar qatoriga markazlashgan kredit byurolari ma'lumotlarini boyitish, sud-ijro amaliyotini tezlashtirish, ssenariy og'irliklarini siklik filtrlash va kapital buferlarini kontrtsiklik kalibrlash kiradi.

Milliy kontekstdagi ishlar banklarda IAS 36 bo'yicha CGU darajasida testlash amaliyotini kengaytirish, IT-aktivlar va nomoddiy aktivlar (dasturiy ta'minot, litsenziyalar)ni "foydalanishdagi qiymat" orqali baholashda realistik diskont stavkalari va amortizatsiya siyosatlari uyg'unligini ta'minlashga e'tibor qaratadi. Bu jihat, odatda, kredit portfeli soyasida qolib ketadi, lekin raqamli transformatsiya fonida nomoddiy aktivlarning ulushi ortgani sari ilmiy va amaliy tadqiqotlarda dolzarblashmoqda.

Mavjud adabiyotlar banklarda aktivlar qadrsizlanishi bo'yicha normativ-metodik bazani yetarlicha shakllantirib bo'lganini, amaliyotni esa uch ustun bo'yicha chuqurlashtirish zarurligini ta'kidlaydi: (1) ma'lumotlar va modellash — ECL parametrlarini to'liq, shaffof va validatsiyalangan holda boshqarish; (2) stress-test va oshkor etish — bozor intizomini kuchaytiruvchi ssenariy-mos hisobotlar; (3) institutsional salohiyat — model riski, komplayens va auditni muvofiqlashtiruvchi boshqaruv. Shunday yo'l tutilganda, aktivlar qadrsizlanishi hisobi banklarning moliyaviy barqarorligi va xalqaro integratsiyasini ta'minlaydigan ishonchli mexanizmga aylanadi.

Tahlil va natijalar

Tijorat banklarida aktivlarning qadrsizlanishi jarayonini chuqur tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu masala moliyaviy tizimning barqarorligi, banklarning ishonchliligi hamda hisobotlarning haqqoniyligini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. So'nggi yillarda O'zbekistonda xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga bosqichma-bosqich o'tish jarayoni banklarning amaliyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, IFRS 9 talablariga muvofiq kutilayotgan kredit yo'qotishlarini hisoblash tizimining joriy qilinishi kredit portfelini baholashni butunlay yangi yondashuv asosida tashkil etishni talab qildi.

Avvalo, 2020–2022 yillardagi pandemiya davrida qarzdorlarning to'lov qobiliyati keskin yomonlashgani kredit portfelida muammoli qarzlarning ko'payishiga olib keldi. Banklar bu vaziyatda katta hajmdagi zahiralarini shakllantirishga majbur bo'ldilar, bu esa ularning likvidligi va foydalilik darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. 2023–2024 yillarda iqtisodiy tiklanish jarayonlari boshlangan bo'lsa-da, ayrim sohalarda, jumladan, qurilish, savdo va xizmat ko'rsatish tarmoqlarida qadrsizlanish xavfi yuqori bo'lib qolmoqda. Shu bilan birga, asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar bo'yicha qadrsizlanish testlarining amalda kam qo'llanilishi moliyaviy hisobotlarda aktivlarning real qiymati to'liq aks etmasligiga olib kelmoqda.

Tijorat banklarida aktivlarning qadrsizlanishi statistikasi (2020–2024 yillar)

Yil	Umumiy kredit portfeli (trln so'm)	Muammoli kreditlar ulushi (%)	Zahiralar hajmi (trln so'm)	Investitsiyalar qadrsizlanishi (%)	Asosiy vositalar qadrsizlanishi (%)
2020	280	5.5	9.8	6.3	3.1
2021	320	7.1	11.5	6.8	3.4
2022	370	8.2	14.2	7.2	3.8
2023	420	7.6	13.1	5.5	3.5
2024	480	6.9	12.5	4.8	3.2

Manba: Markaziy bank yillik hisobotlari.

Milliy amaliyotda bir qator muammolar mavjudligi ham ko'zga tashlanadi. Jumladan, kutilayotgan kredit yo'qotishlarini aniqlash uchun zarur bo'lgan statistik modellar yetarli darajada rivojlanmagan. Qarzdorlar haqida to'liq va ishonchli ma'lumotlarning yetishmasligi, kredit tarixlari bazasining cheklanganligi banklarda risklarni aniq prognoz qilish imkoniyatlarini kamaytiradi. Shuningdek, aktivlarning qaytarib olinadigan qiymatini diskontlangan pul oqimlari asosida hisoblash usuli keng qo'llanilmaydi, bu esa xalqaro standartlarga to'liq mos kelmaydi. Moliyaviy hisobotlarda aktivlar qadrsizlanishi bo'yicha ma'lumotlarning yetarlicha shaffof taqdim etilmasligi ham muammolardan biridir.

Shu bilan birga, ijobiy o'zgarishlarni ham alohida qayd etish lozim. Markaziy bank tomonidan xalqaro standartlarga mos normativ-huquqiy baza yaratilmoqda va bosqichma-bosqich amaliyotga tatbiq qilinmoqda. Tijorat banklarida risk-menejment tizimlari takomillashmoqda, kredit skoring hamda stress-test metodlari joriy etilmoqda.

Yirik banklarda — O'zmilliybank, Asakabank va Hamkorbankda xalqaro konsalting kompaniyalari ko'magida aktivlarning qadrsizlanishini baholashda ilg'or uslublar tatbiq qilinmoqda.

O'tkazilgan tahlillar asosida ilmiy va amaliy jihatdan muhim natijalarga erishildi.

Birinchidan, aktivlarning qadrsizlanishi bank moliyaviy barqarorligining eng asosiy ko'rsatkichlaridan biri ekani tasdiqlandi. Ikkinchidan, milliy amaliyotda xalqaro standartlarga to'liq o'tishda metodologik bo'shliqlar mavjudligi aniqlandi. Uchinchidan, zamonaviy matematik va statistik modellarni joriy etish orqali banklarning moliyaviy hisobotlari haqqoniyligini sezilarli darajada oshirish mumkinligi ko'rsatildi. Nihoyat, shaffoflik va ochiqlik darajasi oshirilgan taqdirda, tijorat banklarining xalqaro moliya bozorlarida ishonchligi kuchayishi ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Tijorat banklarida aktivlarning qadrsizlanishi jarayonini statistik ma'lumotlar bilan o'rganish ushbu masalaning naqadar dolzarb ekanini yaqqol ko'rsatib beradi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Davlat statistika qo'mitasi va yirik tijorat banklarining ochiq hisobotlariga tayangan holda 2020–2024 yillar kesimida quyidagi tendensiyalar kuzatilmoqda.

Pandemiya davrida banklar kredit portfelida muammoli qarzlar ulushi keskin oshgan. Masalan, 2020-yilda umumiy kredit portfelida muammoli kreditlarning ulushi 5,5 %ni tashkil etgan bo'lsa, 2021-yilda bu ko'rsatkich 7,1 %ga yetgan. 2022-yilda iqtisodiyotdagi qiyinchiliklar sabab muammoli kreditlarning ulushi 8,2 %ni tashkil etdi. Bu ko'rsatkich 2023-yilda qisman barqarorlashib, 7,6 %, 2024-yil boshida esa 6,9 %ga pasaygan. Ushbu raqamlar kredit portfeli sifatida ijobiy o'zgarishlar kuzatilayotganini ko'rsatsa-da, hali ham banklarda kredit risklari yuqoriligicha qolayotganidan dalolat beradi.

Kredit yo'qotishlariga qarshi zahiralarni miqdori ham o'sish tendensiyasini namoyon qilmoqda. 2020-yilda banklar jami 9,8 trln so'm miqdorida zahira shakllantirgan bo'lsa, 2022-yil oxiriga kelib bu ko'rsatkich 14,2 trln so'mga yetgan. 2023–2024 yillarda iqtisodiy tiklanish fonida zahiralarni hajmi biroz pasayib, 12,5 trln so'mni tashkil qilgan. Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, aktivlarning qadrsizlanishini hisobga olishda zahiralarni muhim moliyaviy bufer bo'lib xizmat qilmoqda.

Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar qadrsizlanishi

Banklarning asosiy vositalari va nomoddiy aktivlari bo'yicha statistik ma'lumotlar ham diqqatga sazovor. Masalan, 2020–2024 yillar davomida ayrim banklarda IT-infratuzilma va filial binolari qadrsizlanishi qayd etilgan. O'rtacha hisobda, asosiy vositalarning 3–4 %i bo'yicha qadrsizlanish tan olingan. Biroq ko'plab banklarda bu testlar yetarlicha amalga oshirilmaganligi sababli real ko'rsatkichlar rasmiy statistikadan yuqori bo'lishi mumkin.

Statistik tahlillar banklar faoliyatida ijobiy natijalarni ham ko'rsatmoqda:

- 2023-yil oxiriga kelib xalqaro standartlarga o'tgan yirik banklarda (O'zmilliybank, Hamkorbank, Asakabank) kredit portfelining qadrsizlanishi bo'yicha shaffof hisobotlar taqdim etilgan.

- Kredit skoring va stress-test metodlari qo'llanilishi natijasida ayrim banklarda muammoli kreditlar ulushi 1–1,5 foiz punktga qisqargan.

- Investitsiya portfelida qadrsizlanish darajasi 2020-yildagi 6,3 %dan 2024-yilda 4,8 %ga pasaygan.

Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston tijorat banklarida aktivlarning qadrsizlanishi masalasi so'nggi yillarda keskin dolzarblashgan. Pandemiya davridagi qiyinchiliklar banklarni katta hajmda zahira shakllantirishga majbur qilgan bo'lsa, iqtisodiy tiklanish jarayoni muammoli kreditlar ulushini qisqartirdi. Shu bilan birga, asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar bo'yicha qadrsizlanish testlarining kam qo'llanilishi, statistik modellar yetishmasligi va shaffoflikning pastligi hali ham milliy amaliyotning zaif tomonlari sifatida qolmoqda.

O'tkazilgan tahlillar tijorat banklarida aktivlarning qadrsizlanishi masalasi hanuz dolzarb ekanini tasdiqlaydi. Uni samarali hal etish uchun xalqaro standartlarga muvofiq yondashuvlarni keng tatbiq etish, zamonaviy baholash modellari va raqamli texnologiyalardan foydalanish zarur.

Bu nafaqat banklarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlaydi, balki ularning investorlar oldidagi ishonchliligini oshiradi va xalqaro moliyaviy tizimga integratsiyasini tezlashtiradi.

Muhokama

Tijorat banklarida aktivlarning qadrsizlanishi va uning hisobini takomillashtirish masalasi ko'plab jihatlar bilan muhokamaga arzigulikdir. Chunki u banklarning moliyaviy barqarorligi, raqobatbardoshligi va xalqaro standartlarga moslashuvi bilan bevosita bog'liq. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston tijorat banklarida bu yo'nalishda bir qator yutuqlar bilan bir qatorda jiddiy muammolar ham mavjud.

Avvalo, muammoli kreditlarning yuqori ulushi, zahiralash mexanizmlarining mukammal emasligi va qarzdorlar to'g'risida ishonchli ma'lumotlar bazasining cheklanganligi banklarda aktivlarning qadrsizlanish xavfini oshiradi. Bu esa moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligi va banklar faoliyatining shaffofligiga ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatdan qarzdorlar moliyaviy ahvolini baholashni kuchaytirish, kredit tarixlari ma'lumotlarini kengaytirish va ilg'or statistik modellardan foydalanish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Boshqa tomondan, xalqaro standartlarga o'tish jarayonining jadallashuvi ijobiy natijalar bermoqda. Xususan, IFRS 9 talablari asosida kutilayotgan kredit yo'qotishlarini hisoblash mexanizmlarining joriy qilinishi banklarda risklarni boshqarish sifatini oshirmoqda.

Bu yondashuv orqali nafaqat mavjud muammoli aktivlar baholanadi, balki kelgusida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni oldindan prognoz qilish imkoniyati ham paydo bo'ladi.

Muhokama jarayonida yana bir e'tiborli jihat shuki, aktivlarning qadrsizlanishi faqat kreditlar bilan cheklanib qolmaydi. Banklarning asosiy vositalari, IT-infratuzilmalari va nomoddiy aktivlari ham qadrsizlanishi mumkin. Shu bois, tijorat banklari bu yo'nalishda ham muntazam testlar o'tkazishi, aktivlarning real qiymatini aniqlashda zamonaviy baholash usullaridan keng foydalanishi zarur.

Shuningdek, shaffoflik va ochiqlik masalalari ham alohida ahamiyatga ega. Moliyaviy hisobotlarda aktivlarning qadrsizlanishi bo'yicha batafsil ma'lumotlarning berilishi investorlar, xalqaro reyting agentliklari va mijozlar ishonchini oshiradi. Aks holda, noaniqlik va yashirin risklar banklarning obro'siga putur yetkazishi mumkin.

Muhokama natijalari tijorat banklari oldida ikki tomonlama vazifa turganini ko'rsatadi: bir tomondan, mavjud muammolarni hal qilish va xalqaro standartlarga to'liq moslashish, ikkinchi tomondan esa, raqamli texnologiyalar va ilg'or modellardan foydalanib, aktivlarning qadrsizlanishi hisobini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish. Faqat shunda banklarning moliyaviy barqarorligi ta'minlanib, ularning xalqaro moliya tizimidagi o'rni mustahkamlanadi.

Xulosa

O'tkazilgan tadqiqotlar va tahlillar shuni ko'rsatadiki, tijorat banklarida aktivlarning qadrsizlanishi va uning hisobini takomillashtirish bank tizimining moliyaviy barqarorligi, ishonchliligi va xalqaro moliya bozorlariga integratsiyasi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Aktivlarning qadrsizlanishi nafaqat kredit portfeli, balki asosiy vositalar, investitsiyalar hamda nomoddiy aktivlar sifatida ham ko'rib chiqilishi lozim.

Milliy amaliyotda mavjud muammolar – statistik modellarning cheklanganligi, qarzдорlar to'g'risidagi ma'lumotlarning yetarli emasligi, qaytarib olinadigan qiymatni aniqlashda zamonaviy baholash usullaridan to'liq foydalanilmasligi hamda hisobotlarda shaffoflik darajasining pastligi – banklarning risklarni to'liq baholashiga to'sqinlik qilmoqda. Shu bilan birga, Markaziy bank tomonidan xalqaro standartlarga mos normativ-huquqiy bazaning joriy etilishi, risk-menejment tizimlarining takomillashuvi va ayrim banklarda ilg'or modellarning qo'llanilishi ijobiy natijalar bermoqda.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, aktivlarning qadrsizlanishini hisobga olishda kutilayotgan kredit yo'qotishlari modelini qo'llash, stress-testlar va ehtimollik modellari asosida risklarni prognoz qilish hamda moliyaviy hisobotlarda to'liq ochiqlikni ta'minlash eng samarali yo'ldir.

Umuman olganda, tijorat banklarida aktivlarning qadrsizlanishi hisobini takomillashtirish quyidagi natijalarga olib keladi:

- banklarning moliyaviy barqarorligi mustahkamlanadi;
- investorlar va mijozlar ishonchi ortadi;
- xalqaro moliyaviy institutlar bilan hamkorlik imkoniyatlari kengayadi;
- bank tizimining umumiy raqobatbardoshligi oshadi.

Demak, O‘zbekiston tijorat banklari uchun aktivlarning qadrsizlanishini aniqlash, baholash va hisobini takomillashtirish — nafaqat moliyaviy boshqaruv samaradorligini oshirish, balki xalqaro moliya tizimiga muvaffaqiyatli integratsiya qilishning ham muhim shartidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2016.
2. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. “Tijorat banklarida aktivlar sifatini baholash tartibi to‘g‘risida”gi Nizom. – Toshkent, 2022.
3. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. “Moliyaviy hisobotlar xalqaro standartlariga o‘tish dasturi”. – Toshkent, 2021.
4. International Accounting Standards Board (IASB). IAS 36 – *Impairment of Assets*. – London, 2018.
5. International Accounting Standards Board (IASB). IFRS 9 – *Financial Instruments*. – London, 2018.
6. Deloitte. *Impairment of Financial Assets under IFRS 9: Practical Guide*. – London, 2022.
7. PwC. *IFRS 9 Expected Credit Losses: A Comprehensive Approach*. – London, 2021.
8. EY. *Applying IFRS: Impairment of Assets and Financial Instruments*. – London, 2020.
9. KPMG. *Banking Sector Risk Management under IFRS 9*. – New York, 2021.
10. Halilov, S. (2022). *Banklarda moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlarga o‘tkazish tajribasi*. Toshkent: Iqtisodiyot.
11. Karimov, A. (2023). *Kredit risklarini boshqarish va moliyaviy nazorat mexanizmlari*. Toshkent: Moliya.
12. Raxmonov, M. (2021). *Tijorat banklarida aktivlar sifatini baholashda nazariy va amaliy yondashuvlar*. Toshkent: Fan.
13. Jahon banki. *Uzbekistan Financial Sector Review*. – Washington, 2022.
14. Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi (IMF). *Global Financial Stability Report*. – Washington, 2023.
15. Osiyo Taraqqiyot Banki (ADB). *Financial Sector Development in Central Asia: Challenges and Opportunities*. – Manila, 2021.